

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXX (4/2023)

nadesłany: 11.12.2023 r. – przyjęty: 29.12.2023 r.

Justyna ŚWIERCZYŃSKA*

Beata PAWŁOWSKA**

Izabela CHOJNOWSKA-ĆWIAKAŁA***

Aleksandra LATAŁA****

Typy osobowości i temperamentu a style radzenia sobie ze stresem matek dzieci z zaburzeniami ze spektrum autyzmu

Personality and temperament types and stress coping strategies of mothers of children diagnosed with autism spectrum disorder

Abstrakt

Wprowadzenie. Rodzice wychowujący dziecko z diagnozą autyzmu doświadczają wielu wyzwań związanych z opieką nad nim, które wpływają na poziom doświadczanego przez nich stresu.

* e-mail: j_swierczynska@wp.pl

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Krakowska 11, 25-029 Kielce, Polska

Jan Kochanowski University in Kielce, Faculty of Pedagogy and Psychology, Krakowska 11, 25-029 Kielce, Poland

ORCID: 0000-0002-9890-0677

** e-mail: pawlowskabeata@tlen.pl

Uniwersytet Medyczny w Lublinie, I Wydział Lekarsko-Dentystyczny, II Klinika Psychiatrii i Rehabilitacji Psychiatrycznej, Głuska 1, 20-439, Lublin, Polska

Medical University of Lublin, 1st Faculty of Medicine with Dentistry Division, II Department of Psychiatry and Psychiatric Rehabilitation, Głuska 1, 20-439 Lublin, Poland

ORCID: 0000-0003-3520-0187

→

Cel. Celem pracy była analiza zależności między cechami osobowości i temperamentu matek wychowujących dzieci z diagnozą zaburzeń należących do spektrum autyzmu (ASD) a stylami radzenia sobie ze stresem.

Materiały i metody. Badaniami objęto 58 kobiet wychowujących dzieci z diagnozą lekarską zaburzeń należących do spektrum autyzmu (według DSM-5). W pracy zastosowano różne narzędzia badawcze, takie jak: własna ankieta, Kwestionariusz Radzenia Sobie w Sytuacjach Stresowych CISS, Kwestionariusz Temperamentu EAS-D w wersji dla dorosłych oraz polską adaptację 10-punktowego Inwentarza Osobowości TIPI-PL.

Wyniki i wnioski. Wyniki analiz statystycznych informują o występowaniu znaczących ujemnych korelacji między czynnikami osobowości matek: ekstrawersją i stabilnością emocjonalną, a stylem radzenia sobie ze stresem zorientowanym na emocjach. Dodatnie korelacje otrzymano między cechami temperamentu badanych: negatywną emocjonalnością a stylem radzenia sobie ze stresem zorientowanym na emocjach i unikaniu. Na podstawie analizy skupień wyodrębniono dwie grupy matek: z typem osobowości i temperamentu introwertywnym/niestabilnym emocjonalnie/z negatywną emocjonalnością oraz typem ekstrawertywnym/stabilnym emocjonalnie/z pozytywną emocjonalnością, które różnią się istotnie preferowanymi stylami radzenia sobie ze stresem. Cechy osobowości badanych kobiet: nasiloną introwersję, nieśmiałość i neurotyczność łączą się istotnie z preferowaniem stylu radzenia sobie ze stresem skoncentrowanego na emocjach. Cechy temperamentu badanych kobiet: tendencja do reagowania niezadowolaniem, złością, agresją, czyli negatywną emocjonalność, łączy się ze stylem radzenia sobie ze stresem skoncentrowanym na emocjach oraz na unikaniu. Kobiety z typem osobowości introwertywnym/niestabilnym emocjonalnie/z negatywną emocjonalnością istotnie częściej niż kobiety z typem osobowości ekstrawertywnym/stabilnym emocjonalnie stosują w sytuacji stresu styl skoncentrowany na emocjach.

Słowa kluczowe: zaburzenia ze spektrum autyzmu, cechy osobowości, typy temperamentu matki, radzenie sobie ze stresem, matki.

*** e-mail: i.cwiakala@gmail.com

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Wydział Lekarski i Nauk o Zdrowiu, aleja IX Wieków Kielc 19A, 25-317 Kielce, Polska

Jan Kochanowski University in Kielce, Faculty of Medicine and Health Sciences, aleja IX Wieków Kielc 19A, 25-317 Kielce, Poland

ORCID: 0000-0003-4756-7752

**** e-mail: aleksandra.latala10@gmail.com

Powiatowe Centrum Medyczne w Grójcu, Piotra Skargi 10, 05-600 Grójec, Polska

District Medical Center in Grojec, Piotra Skargi 10, 05-600 Grojec, Poland

ORCID: 0000-0003-3520-0187

Abstract

Introduction. Parents raising a child diagnosed with autism experience numerous challenges related to caring for the child, which impact the levels of stress they undergo.

Aim. The aim of the study was to analyse the relationship between personality and temperament traits in mothers raising children diagnosed with disorders within the autism spectrum (ASD) and their stress coping strategies. The study also sought answers to the question of whether examined mothers, differing in personality and temperament types, significantly differ in their preferred stress coping strategies.

Materials and methods. The study involved 58 women raising children with a medical diagnosis of disorders within the autism spectrum (acc. to DSM-5). Various research tools were applied in the study, such as a custom survey, the Coping Inventory for Stressful Situations (CISS), the adult version of the EAS-D Temperament Questionnaire, and the Polish adaptation of the 10-item Big Five Personality Inventory (TIPI-PL).

Results and conclusion. The results of statistical analyses indicate the presence of statistically significant negative correlations between mothers' personality factors such as extraversion and emotional stability and stress coping emotions-oriented strategies. Positive correlations were found between the temperament traits of the examined mothers – negative emotionality and stress coping strategies focused on emotions and avoidance. Based on the cluster analysis, two groups of mothers were identified: those with introverted/emotionally unstable/negative emotionality personality type and those with extraverted/emotionally stable/positive emotionality personality type, significantly differing in their preferred stress coping strategies. Personality traits of the examined women, such as increased introversion, shyness, and neuroticism are significantly correlated with a preference for stress coping strategies focused on emotions. Temperament traits of the examined women, such as a tendency to react with dissatisfaction, anger, and aggression (*i.e.*, negative emotionality) are correlated with stress coping strategies focused on emotions and avoidance. Women with an introverted/emotionally unstable/negative emotionality personality type significantly more often employ stress coping strategies focused on emotions in stressful situations than do women with an extraverted/emotionally stable personality type.

Keywords: autism spectrum disorder, personality traits, types of mother's temperament, coping with stress, mothers.

Wstęp

Stres określony jest przez Richarda Lazarusa (1986) jako relacja między osobą a otoczeniem, którą osoba ocenia jako obciążającą lub przekraczającą jej zasoby i która zagraża jej dobrostanowi. Decydującym czynnikiem w uznawaniu danej sytuacji za

stresogenną jest subiektywna ocena jej znaczenia dla podmiotu. Mechanizm radzenia sobie ujmowany jako strategia lub styl odnosi się do całościowej aktywności podejmowanej przez osobę w konkretnej sytuacji. Wspomniany autor wyróżnił podstawowe strategie radzenia sobie ze stresem: zorientowane na problemie, nazwane instrumentalnymi lub zadaniowymi, zorientowane na emocje (służące regulacji przykrych emocji) oraz zorientowane na unikanie trudnych sytuacji i ucieczce od problemów.

Rodzice dziecka z zaburzeniami należącymi do spektrum autyzmu (ASD) narażeni są na doświadczanie chronicznego stresu, a istotną rolę w konstruktywnej adaptacji do tej trudnej życiowej sytuacji oraz wynikających z niej zadań i problemów odgrywają stosowane przez nich sposoby i strategie radzenia sobie ze stresem (Hastings, Taunt, 2002; Hastings i in., 2005; Baxter, Cummins, Yiolitis, 2000). Rodzice ci doświadczają wielu wyzwań związanych z opieką nad dzieckiem, które wpływają na poziom doświadczanego przez nich stresu (Ooi, Ong, Jacob, Khan, 2016). U około 77% rodziców dzieci z zaburzeniami należącymi do spektrum autyzmu poziom stresu jest istotnie wyższy niż u rodziców dzieci rozwijających się prawidłowo oraz rodziców dzieci z innymi zaburzeniami neurorozwojowymi, np. ADHD (Barroso, Mendez, Graziano, Bagner, 2018; Watson, Coons, Hayes, 2013; Craig i in., 2016; Daulay, Ramdhani, Hadjam, 2020).

Daniel Shepherd, Jason Landon, Steve Taylor i Sonja Goedeke (2018) oraz Kartini Ilias, Kim Cornish, Aretta Kummar, Miriam Sang-Ah Park i Karen Golden (2018) uważają, że sposób, w jaki rodzice wychowujący dziecko z ASD będą reagowali na stres, zależy od poziomu otrzymywanego przez nich wsparcia społecznego, zrozumienia i postrzegania ich trudności, niepokoju o przyszłość dziecka i jego rozwój, od ich przekonań religijnych oraz nasilenia objawów autyzmu u dziecka. Zdaniem wielu autorów (Tehee, Honan, Hevey, 2009; McStay, Dissanayake, Scheeren, Koot, Begeer, 2014; Rivard, Terroux, Parent-Boursier, Mercier, 2014; Banasiak, 2017; Craig i in., 2016; Batoool, Khurshid, 2015; Kiami, Goodgold, 2017; Giovagnoli i in., 2015; Enea, Rusu, 2020) istotnymi predyktorami nasilenia stresu odczuwanego przez rodziców są problematyczne zachowania, zaburzenia sensoryczne, trudności dotyczące komunikacji u dziecka, jego poziom funkcjonowania i rozwoju poznawczego, fizycznego, emocjonalnego oraz społecznego. W sytuacji gdy dziecko z ASD nie ma innych współistniejących chorób oraz nie przejawia nasilonych zachowań agresywnych, rodzice lepiej radzą sobie z jego trudnościami, a tym samym doświadczają niższego poziomu stresu (Xue, Ooh, Magiati, 2014). Ji Lee i Hsu-Min Chiang (2018) podkreślają, że czynnikami istotnie związanymi z poziomem stresu zgłaszanego przez rodziców są: zaburzenia zachowania u dziecka, jego wiek i stopień nasilenia objawów autyzmu, a także korzystanie przez matkę z usług specjalistów zajmujących się zdrowiem psychicznym. Angela Sim i in. (2018) wyższy poziom stresu doświadczanego przez rodziców dzieci z ASD łączą z ograniczeniem ich relacji towarzyskich, brakiem dostępu do terapii, ne-

gatywnymi relacjami małżeńskimi oraz trudnościami materialnymi. Kristin Strauss i in. (2022) twierdzą, że poziom stresu odczuwanego przez ojców, wynikającego z problemów behawioralnych i emocjonalnych u dzieci z diagnozą ASD modyfikuje poczucie własnej skuteczności. Mieczysław Dudek (2017) porównywał style radzenia sobie ze stresem stosowane przez matki i ojców dzieci z autyzmem. Wykazał, że matki częściej niż ojcowie wykorzystują styl radzenia sobie ze stresem skoncentrowany na unikaniu oraz angażują się w czynności zastępcze. Maria Efstratopoulou, Maria Sofologi, Sofia Giannoglou i Eleni Bonti (2022) opisywały istotne zależności między nasileniem objawów ze spektrum autyzmu u dziecka a wysokim poziomem lęku i stresu u rodziców. Stres doświadczany przez rodziców negatywnie wpływał na jakość ich życia oraz zdrowie psychiczne (Enea, Rusu, 2020). Niski poziom stresu doświadczanego przez rodziców łączył się z ich aktywnym zaangażowaniem w radzenie sobie z problemami, ze średnim lub wyższym poziomem wykształcenia, poczuciem wsparcia społecznego, niższym poziomem objawów ASD i lepszą umiejętnością samoregulacji u dziecka (Efstratopoulou, Sofologi, Giannoglou, Bonti, 2022). Ponadto M. Efstratopoulou i in. (2022) podkreślają, że na poziom stresu doświadczanego przez rodziców dziecka z diagnozą ASD wpływają: cechy ich osobowości, temperamentu, stosowane przez nich style radzenia sobie ze stresem, nasilenie i częstotliwość trudności dotyczących zachowania występujących u dziecka, relacji społecznych i reakcji emocjonalnych.

Justyna Świerczyńska i Beata Pawłowska (Pawłowska, Świerczyńska, 2021; Świerczyńska, Pawłowska, 2022) informują o występowaniu u matek znaczących zależności między stylem radzenia sobie ze stresem skoncentrowanym na unikaniu i emocjach a niskim poczuciem koherencji, nasilonymi objawami ASD u dziecka oraz oceną jego zaburzeń jako zagrożenia, straty, znaczenia i korzyści. Styl radzenia sobie ze stresem skoncentrowany na zadaniu u matek łączył się z małym nasileniem deficytów społecznych i trudności w komunikacji u dzieci (Świerczyńska, Pawłowska, 2022). Ponadto B. Pawłowska i J. Świerczyńska (2021) wskazują na istotne zależności między stosowanym przez matki dzieci z autyzmem stylem radzenia sobie ze stresem skoncentrowanym na zadaniu a pozytywną oceną relacji w rodzinie, poczuciem kompetencji, traktowaniem choroby dziecka jako wyzwania, wysoką tolerancją na niepowodzenia i negatywne emocje oraz optymistycznym nastawieniem do życia. Gülçin Bozkurt, Gülzade Uysal, Duygu Sönmez Düzkaya (2019) zwracają uwagę, że rodzice dzieci z autyzmem, którzy preferują strategię radzenia sobie ze stresem ukierunkowaną na rozwiązanie problemów, zdecydowanie więcej czasu spędzają z dziećmi i łatwiej adaptują się do zaistniałej sytuacji.

Agnieszka Łaba-Hornecka (2021) opisała znaczące zależności między poczuciem satysfakcji z życia a stosowanymi stylami i strategiami radzenia sobie ze stresem występujące w grupie matek dzieci z ASD. Istotny wpływ na poczucie satysfakcji z życia u badanych matek miały ich cechy osobowości i tendencja do reagowania

ukierunkowanego na emocje, akceptację problemu i koncentrację na nim. Matki dzieci z ASD wykazywały bardziej nasiloną tendencję do zadaniowego podejścia do problemu w porównaniu z ojcami. Badane kobiety rzadziej zaprzeczały występowaniu trudności w ich życiu czy bagatelizowały problemy. Autorka (Łaba-Hornecka, 2021) stwierdziła, że matki wychowujące dzieci z ASD w sytuacji stresu często koncentrują się na emocjach i poszukują emocjonalnego wsparcia.

Putri Mesda Amalia i Dewi Kumalasari (2019) zwracają uwagę, że cechy osobowości rodziców, czyli ekstrawersja lub introwersja, decydują o preferowanych przez nich sposobach i metodach wychowywania dziecka, jakości ich interakcji z dziećmi, poziomie aktywności i towarzyskości. Terry Chi i Stephen Hinshaw (2002) uważają, że na postawy wychowawcze rodziców znaczący wpływ ma również cecha osobowości nazwana sumiennością. Rodzicom, którzy wykazują wyższy poziom sumienności, a także ekstrawersji, ugodowości i otwartości na nowe doświadczenia, a niski poziom neurotyzmu, łatwiej jest inicjować i budować pozytywne interakcje ze swoimi dziećmi (Smith i in., 2007). Eny Harsiwi, Endang Widyorini, Maria Roswita (2021) oraz Cynthia Smith i in. (2007) uważają, że rodzice odznaczający się wymienionymi wyżej cechami osobowości są wrażliwi na potrzeby dziecka i zapewniają mu bardziej spójne i zorganizowane środowisko wychowawcze. Joanna Kobosko i in. (2022) na podstawie wyników badań, którymi objęły grupę matek dzieci z centralnymi zaburzeniami przetwarzania słuchowego, stwierdzili występowanie istotnych korelacji między poziomem stresu doświadczanym przez badane kobiety a cechami ich osobowości. Wysoki poziom ekstrawersji, sumienności i stabilności emocjonalnej łączył się z niskim poziomem stresu odczuwanego przez matki. Wyniki badań przedstawionych wyżej stały się podstawą do sformułowania celu badawczego.

Cel

Celem pracy była analiza zależności między cechami osobowości i temperamentu u matek wychowujących dzieci z diagnozą zaburzeń należących do spektrum autyzmu (ASD) a stylami radzenia sobie ze stresem. Poszukiwano również odpowiedzi na pytanie, czy badane matki różniące się typami osobowości i temperamentu różnią się istotnie preferowanymi stylami radzenia sobie ze stresem.

Material

Badaniami objęto 58 kobiet wychowujących dzieci z diagnozą zaburzeń należących do spektrum autyzmu (według DSM-5). Dzieci z zaburzeniami należącymi do spek-

trum autyzmu miały od 5 do 16 lat. Średnia wieku badanych matek wynosiła 38 lat. Zarówno na wsi, jak i w mieście mieszkało 29 (50%) matek. Wykształcenie zawodowe uzyskało 10 kobiet (17,24%), średnie 15 (25,86%), a wyższe 33 kobiety (56,89%). Aktywnych zawodowo było 26 kobiet (44,83%), na rencie/emeryturze były 2 (3,45%), 18 nie pracowało z własnego wyboru (31,03%), a status osoby bezrobotnej miała jedna kobieta (1,72%). Samotnie dziecko wychowywało 10 matek (17,24%), a razem z ojcem dziecka 48 (82,76%). Zajęcia z integracji sensorycznej zapewniły swoim dzieciom z ASD 43 matki (74,14%), zajęcia logopedyczne 20 (34,48%), terapię psychologiczną 43 (74,14%), zajęcia z pedagogiem 25 (43,10%), a rehabilitację ruchową 4 (6,90%).

Metody

W pracy zastosowano następujące metody badawcze:

1. Ankiety własnej konstrukcji, która umożliwiła gromadzenie informacji na temat wieku badanych kobiet oraz wieku ich dzieci, poziomu wykształcenia, miejsca zamieszkania, stanu cywilnego, aktywności zawodowej oraz diagnozy medycznej, którą otrzymały ich dzieci.

2. Kwestionariusz Radzenia Sobie w Sytuacjach Stresowych (CISS) opracowany przez Normana Endlera i Jamesa Parkera. Składa się on z 48 zdań, które opisują różne metody radzenia sobie ze stresem. Można je podzielić na trzy kategorie: styl zadaniowy, styl emocjonalny i styl unikowy (McWilliams, Cox, Enns, 2003).

3. Kwestionariusz Temperamentu EAS-D jest narzędziem badawczym stworzonym przez Arnolda Bussa i Roberta Plomina, które służy do mierzenia temperamentu u dorosłych. Wersję polską tego narzędzia opracował Włodzimierz Oniszczenko w 1997 roku. Według badań przeprowadzonych przez A. Bussa i R. Plomina (Oniszczenko, 1997) temperament można podzielić na trzy główne składniki: emocjonalność, aktywność i towarzyskość. Kwestionariusz składa się z 20 pytań, które są formułowane jako stwierdzenia, a respondent ocenia ich prawdziwość na pięciostopniowej skali.

4. TIPI-PL to test, który został opracowany w Polsce na podstawie testu Ten Item Personality Inventory (TIPI), stworzonego przez Agnieszkę Sorokowską, Aleksandrę Słowińską, Anitę Zbieg i Piotra Sorokowskiego w 2014 roku (Sorokowska, Słowińska, Zbieg, Sorokowski, 2014). Jest to krótka metoda pomiaru pięciu cech osobowości – ekstrawersji, sumienności, ugodowości, stabilności emocjonalnej i otwartości na nowe doświadczenia. Metoda ta opiera się na teorii tzw. Wielkiej Piątki (McCrae, Costa, 2008). Test składa się z 10 pytań, na które badani odpowiadają poprzez ustosunkowanie się do stwierdzeń na siedmiostopniowej skali. Skala ta ma dobre właściwości psychometryczne.

Procedura badania

Zgodę pod numerem KE-0254/3/2020 na przeprowadzenie badań uzyskano od Komisji Bioetycznej przy Uniwersytecie Medycznym w Lublinie. Osoby, które wyraziły zgodę na udział w badaniach, otrzymały pakiet kwestionariuszy. Kobiety poddawane badaniom miały możliwość wypełnienia kwestionariuszy indywidualnie w poradni lub w swoim miejscu zamieszkania. Każdej z uczestniczek przekazano materiały zawierające instrukcję, ankietę demograficzną i kwestionariusze wymienione wcześniej. Udział w badaniu był całkowicie dobrowolny. Osoby te miały także możliwość skorzystania z pomocy psychologicznej, jeśli takie wsparcie było im potrzebne.

Metody statystyczne

Uzyskane wyniki poddano analizie statystycznej z wykorzystaniem oprogramowania STATISTICA 10.0 PL. Zależności między zmiennymi przedziałowymi określono poprzez obliczenie współczynników korelacji r-Pearsona. Przetestowano normalność rozkładu Testem Kołmogorowa-Smirnowa z poprawką Lillieforsa oraz Testem W Shapiro-Wilka. Rozkład skośny uzyskano dla następujących skal TIPI: Ekstrawersja, Ugodowość, Sumienność, Neurotyczność. Pozostałe zmienne (wyniki w skalach Kwestionariuszy EAS-D i CISS) miały rozkład normalny. Korelacje między wynikami w skalach TIPI i CISS obliczono zarówno testem parametrycznym, jak i nieparametrycznym i otrzymano tożsame wyniki. W związku z tym w pracy zamieszczono wyniki testów parametrycznych, z uwagi na ich większą moc.

W celu wyodrębnienia osób różniących się cechami osobowości oraz temperamentu zastosowano niehierarchiczną analizę skupień. Analiza skupień prowadzi do grupowania obiektów na podstawie ich podobieństwa określonego matematycznie. Użyta technika nosi nazwę metody k-średnich. Polega ona na tworzeniu skupień w taki sposób, aby średnia odległość między wszystkimi przypadkami w powstającym skupieniu była jak najmniejsza, czyli jest nastawiona na minimalizację wariancji wewnątrz skupień i maksymalizację wariancji między skupieniami (*Statistica Pl*, 1997, s. 3175). Różnice między wyodrębnionymi typami osobowości i temperamentu w zakresie wybranych zmiennych kryterialnych oraz stylów radzenia sobie ze stresem określono za pomocą testu t dla grup niezależnych. Za istotną statystycznie przyjęto wartość 0,05.

Wyniki

W pierwszym etapie badań podjęto próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie badawcze: Czy i jakie zależności występują między cechami temperamentu a stylami radzenia sobie ze stresem u badanych matek? W tym celu obliczono współczynniki korelacji r-Pearsona między wynikami uzyskanymi przez badane matki w skalach Kwestionariusza EAS-D i w skalach Kwestionariusza CISS (tabela 1).

Tabela 1

Współczynniki korelacji obliczone między wynikami w skalach CISS i EAS-D

EAS-D	CISS		
	Styl skoncentrowany na zadaniu	Styl skoncentrowany na emocjach	Styl skoncentrowany na unikaniu
Aktywność	0,19	-0,02	0,01
Towarzystwość	0,16	-0,09	0,08
Niezadowolenie	-0,05	0,54***	0,36**
Strach	-0,11	0,39***	0,14
Złość	0,01	0,45***	0,30*

Adnotacja: *p < 0,05; **p < 0,01; ***p < 0,001.

Źródło: Opracowanie własne.

Otrzymane wyniki informują o występowaniu istotnych statystycznie zależności między cechami temperamentu badanych matek: nasiloną tendencją do reagowania niepokojem, niezadowoleniem, złością i agresją a preferowaniem przez nie w sytuacji stresu stylu skoncentrowanego na emocjach i unikaniu.

Następnie poszukiwano odpowiedzi na pytanie: Czy i jakie zależności występują między cechami osobowości badanych matek ujętymi według koncepcji Wielkiej Piątki a stylami radzenia sobie ze stresem? W tym celu obliczono współczynniki korelacji r-Pearsona między wynikami uzyskanymi przez matki w skalach Kwestionariusza TIPI i w skalach Kwestionariusza CISS (tabela 2).

Tabela 2

Współczynniki korelacji obliczone między wynikami w skalach CISS i TIPI

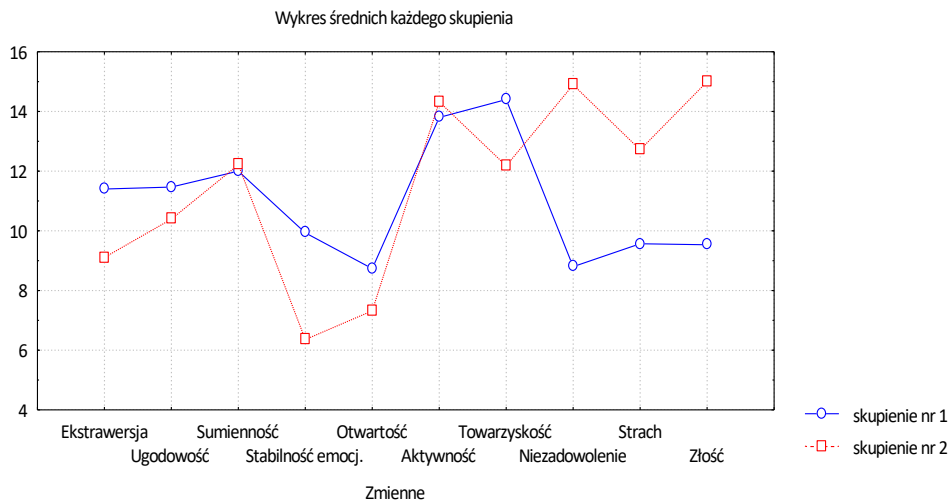
TIPI	CISS		
	Styl skoncentrowany na zadaniu	Styl skoncentrowany na emocjach	Styl skoncentrowany na unikaniu
Ekstrawersja	0,23	-0,39**	-0,14
Ugodowość	0,22	0,00	0,00
Sumienność	0,11	-0,11	0,03
Stabilność emocjonalna	0,22	-0,57***	-0,23
Otwartość na nowe doświadczenia	0,16	-0,17	0,10

Adnotacja: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Źródło: Opracowanie własne.

Wyniki informują o występowaniu istotnych statystycznie, dodatnich korelacji między cechami osobowości badanych kobiet: introwersją, nieśmiałością, brakiem optymizmu, preferowaniem samotności, impulsywnością i neurotycznością, a częstym koncentrowaniem się w sytuacji stresu na negatywnych przeżyciach emocjonalnych, reagowaniem agresją, autoagresją oraz poczuciem winy. W badanej grupie kobiet wystąpiły znaczące zależności między wysokim poziomem ekstrawersji, serdecznością, towarzyskością i stabilnością emocjonalną oraz wysoką kontrolą emocji i popędów a rzadkim stosowaniem w sytuacji stresu stylu skoncentrowanego na emocjach.

W ostatnim etapie badań, na podstawie analizy skupień, wyodrębniono dwie grupy matek, które odznaczały się charakterystycznym układem wyników w zakresie skal Kwestionariusza EAS-D i TIPI. Podział na dwie podgrupy uzasadniają argumenty statystyczne i merytoryczne: liczebność podgrup pozwalająca na porównywanie ich pod względem określonych zmiennych oraz wyraźne znaczenie psychologiczne ujawnionych typów osobowości i temperamentu (wykres 1). Za pomocą testu t-Studenta porównano obie wyodrębnione grupy kobiet w zakresie zmiennych kryterialnych (wyników w skalach EAS-D i TIPI) (tabela 3) oraz stylów radzenia sobie ze stresem (tabela 4).

Rysunek 1. Wyodrębnione grupy matek dzieci z ASD z dwoma typami osobowości i temperamentu: typ/skupienie 1 i typ/skupienie 2.

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 3

Porównanie średnich wyników uzyskanych przez wyodrębnione grupy kobiet z 1. i 2. typem osobowości i temperamentu w skalach EAS-D i TIPI

Zmienne	Typ 1 (N=30)		Typ 2 (N=28)		t
	M	SD	M	SD	
TIPI					
Ekstrawersja	11,40	2,61	9,11	3,39	2,90**
Ugodowość	11,47	2,32	10,39	2,81	1,59
Sumienność	12,00	2,07	12,21	1,87	-0,41
Stabilność emocjonalna	9,93	1,78	6,36	2,70	6,00***
Otwartość na doświadczenia	8,73	1,91	7,32	2,76	2,28*
EAS-D					
Aktywność	13,80	2,66	14,32	3,38	-0,66
Towarzyskość	14,40	2,69	12,18	3,62	2,67**

Zmienne	Typ 1 (N=30)		Typ 2 (N=28)		t
	M	SD	M	SD	
Niezadowolenie	8,80	1,75	14,89	2,06	-12,16***
Strach	9,57	1,98	12,71	2,66	-5,13***
Złość	9,53	2,08	15,00	2,33	-9,45***

Adnotacja: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Źródło: Opracowanie własne.

Na podstawie analizy skupień wyodrębniono dwie grupy kobiet różniące się istotnie nasileniem cech osobowości i temperamentu. Pierwsza wyodrębniona grupa liczyła 30 kobiet, a druga 28.

W analizie różnic między wyodrębnionymi grupami kobiet należy podkreślić, że matki z grupy 1. (skupienie 1) charakteryzuje wyższy poziom ekstrawersji, towarzyskość, chęć doznawania pozytywnych emocji, optymizm, serdeczność w relacjach społecznych, wyższa stabilność emocjonalna, lepsze przystosowanie emocjonalne, zdolność do zmagania się ze stresem bez doświadczania napięcia, rozdrażnienia, niepokoju. Kobiety z 1. typem osobowości/temperamentu, w porównaniu z kobietami z typem 2., są bardziej otwarte na nowe doświadczenia, kreatywne, niezależne w sądach, niekonwencjonalne, tolerancyjne wobec nowych doświadczeń życiowych. Typ osobowości/temperamentu prezentowany przez pierwszą grupę (skupienie 1) kobiet nazwano ekstrawertywnym/stabilnym emocjonalnie/z pozytywną emocjonalnością.

Matki z grupy 2. (skupienie 2) w porównaniu do grupy 1. są bardziej introwertywne, izolujące się, pesymistyczne, podatne na odczuwanie negatywnych emocji: poczucia niezadowolenia, winy, strachu, gniewu, agresji, napięcia, lęku. Kobiety z grupy 2. mają mniejszą zdolność do kontrolowania swoich popędów, zmagania się ze stresem oraz mniejszą tendencję do poszukiwania i pozytywnego wartościowania nowych doświadczeń życiowych oraz tolerowania nowości. Typ osobowości/temperamentu prezentowany przez drugą grupę (skupienie 2) kobiet nazwano introwertywnym/niestabilnym emocjonalnie/z negatywną emocjonalnością. Ten typ osobowości/temperamentu można nazwać również introwertywnym/neurotycznym.

W celu udzielenia odpowiedzi na pytanie badawcze: Czy wyodrębnione grupy matek z 1. i 2. typem osobowości i temperamentu różnią się istotnie w zakresie stylów radzenia sobie ze stresem (określonych na podstawie CISS), zastosowano test t-Studenta (tabela 4).

Tabela 4

Porównanie średnich wyników uzyskanych przez wyodrębnione grupy kobiet z 1. i 2. typem osobowości w skalach CISS

CISS	Typ 1 (N=30)		Typ 2 (N=28)		t
	M	SD	M	SD	
Styl skoncentrowany na zadaniu	3,78	0,52	3,71	0,49	0,50
Styl skoncentrowany na emocjach	2,42	0,77	3,05	0,51	-3,63***
Styl skoncentrowany na unikaniu	2,40	0,44	2,59	0,64	-1,35

Adnotacja: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Źródło: opracowanie własne.

Kobiety z 2. typem, czyli introwertywnym/niestabilnym emocjonalnie/z negatywną emocjonalnością, istotnie częściej niż kobiety z 1. typem – ekstrawertywnym/stabilnym emocjonalnie/z pozytywną emocjonalnością – stosują w sytuacji stresu styl skoncentrowany na emocjach.

Dyskusja

Wyniki przeprowadzonych analiz informują o występowaniu istotnych statystycznie zależności między cechami temperamentu mierzonymi Kwestionariuszem Temperamentu EAS-D i cechami osobowości ujętymi według koncepcji Wielkiej Piątki, mierzonymi Inwentarzem osobowości TIPI (PL), a stylami radzenia sobie ze stresem stosowanymi przez matki wychowujące dzieci z diagnozą zaburzeń należących do spektrum autyzmu.

Wyniki otrzymane w pracy wskazują na znaczące zależności między cechą temperamentu badanych matek – negatywną emocjonalnością, oznaczającą tendencję do reagowania niepokojem, złością, wrogością, agresją – a stylem radzenia sobie ze stresem skoncentrowanym na emocjach i na unikaniu. Ponadto istotne korelacje ujawniono między introwersją, nieśmiałością, brakiem optymizmu, preferowaniem samotności, impulsywnością i neurotycznością a częstym reagowaniem w sytuacji stresu koncentracją na negatywnych emocjonalnych, agresją lub autoagresją. Takie cechy osobowości badanych matek jak: wysoki poziom ekstrawersji, serdeczność, otwartość, towarzyskość i stabilność emocjonalna oraz wysoka kontrola emocji i popędów, łączyły się z rzadkim stosowaniem w sytuacji stresu stylu skoncentrowanego na emocjach.

Wyniki uzyskane w pracy korespondują z opinią M. Efstratopoulou i in. (2022), którzy uważają, że na poziom stresu doświadczanego przez rodziców dzieci z ASD

wpływają między innymi cechy ich osobowości, w tym temperamentu. Zdaniem Niny Ogińskiej-Bulik i Zygryda Juczyńskiego (2010) sposób odczuwania stresu oraz umiejętność poradzenia sobie z nim zależą od różnorodnych czynników związanych z systemem wsparcia społecznego oraz cech osobowości takich jak poziom ekstrawersji, ugodowości i otwartości na doświadczenia. Jan Strelau (1996) uważa, że również temperament jest czynnikiem moderującym stresory, skutki stresu oraz strategie radzenia sobie z nim. Wcześniejsze badania J. Świerczyńskiej i B. Pawłowskiej (Pawłowska, Świerczyńska, 2021; Świerczyńska, Pawłowska, 2022) wskazują na zależności między stylami radzenia sobie ze stresem preferowanymi przez matki dzieci z ASD a ich poczuciem koherencji. Ponadto autorki wykazały, że stosowanie przez matki stylu radzenia sobie ze stresem skoncentrowanego na emocjach i unikaniu łączy się z nasilonymi objawami zaburzeń ze spektrum autyzmu u dzieci, a także zaburzeniami w zakresie zdrowia psychicznego w tej grupie kobiet, głównie lękowymi i depresyjnymi, z poczuciem napięcia i trudnościami w radzeniu sobie z zadaniami codziennego życia. Wykorzystywanie przez matki w sytuacji stresu stylu skoncentrowanego na zadaniu korelowało w stopniu znaczącym z niskim poziomem deficytów społecznych i komunikacyjnych u dzieci. Nasilenie objawów zaburzeń obserwowanych u dziecka z ASD będzie istotnie modyfikowane przez postawy wychowawcze rodziców, na które istotny wpływ mają cechy osobowości – ekstrawersja i introwersja (Amalia, Kumalasari, 2019), sumienność (Chi, Hinshaw, 2002) czy poziom neurotyzmu (Smith i in., 2007). Ponadto J. Kobosko i in. (2022) zwracali uwagę, że wysoki poziom ekstrawersji, sumienności i stabilności emocjonalnej obniża poziom stresu odczuwanego przez matki. Rodzice, którzy wykazują wysoki poziom sumienności, ekstrawersji, ugodowości i otwartości na nowe doświadczenia, a niski poziom neurotyzmu, łatwiej nawiązują pozytywne interakcje ze swoimi dziećmi (Smith i in., 2007), są bardziej wrażliwi na ich potrzeby i zapewniają im bardziej zorganizowane środowisko wychowawcze (Harsiwi, Widyorini, Roswita, 2021).

Niektórzy badacze (Dąbrowska, Pisula, 2010; Dudek, 2017; Sekułowicz, Kaczmarek, 2014) badali style radzenia sobie ze stresem preferowane przez rodziców dzieci z ASD. Anna Dąbrowska i Ewa Pisula (2010) opisywały częściej stosowany przez matki dzieci ASD styl radzenia sobie ze stresem skoncentrowany na unikaniu i emocjach, a M. Dudek (2017) przeprowadził badania mające na celu ukazanie sposobów radzenia sobie ze stresem rodziców dzieci z ASD. Wykazał, że matki częściej niż ojcowie wykorzystują styl radzenia sobie ze stresem skoncentrowany na unikaniu oraz angażują się w czynności zastępcze. Natomiast G. Bozkurt, G. Uysal i D. S. Düzkaaya (2019) stwierdzili, że rodzice dzieci z autyzmem, którzy częściej kierują się strategią radzenia sobie ze stresem ukierunkowaną na rozwiązanie problemów, zdecydowanie więcej czasu spędzali z dziećmi i łatwiej dostosowywali się do zaistniałej sytuacji.

Należy jednak podkreślić, że grupa matek dzieci z ASD nie jest jednorodna pod względem typów osobowości i temperamentu, a jednocześnie typy te różnią się istotnie stylami radzenia sobie ze stresem. Otrzymane w pracy wyniki badań informują, że matki charakteryzujące się typem osobowości i temperamentu ekstrawertywnym/stabilnym emocjonalnie/z pozytywną emocjonalnością istotnie rzadziej niż matki z typem introwertywnym/niestabilnym emocjonalnie/z dominującą negatywną emocjonalnością reagują w sytuacji trudnej takimi emocjami jak poczucie winy, agresja lub autoagresja. Analizy dotyczące sposobów i stylów radzenia sobie ze stresem stosowanych przez rodziców dzieci z ASD wymagają więc uwzględnienia różnic w zakresie ich typów osobowości i temperamentu. Można sformułować hipotezę, że to typ temperamentu i osobowości matek w głównej mierze decyduje o preferowanym przez nie stylu radzenia sobie ze stresem. Od sposobów i stylu radzenia sobie ze stresem stosowanego przez matki będzie zależeć ich adaptacja do trudnej sytuacji, radzenie sobie z zadaniami, jakie niesie życie, relacje z członkami rodziny, w tym z dzieckiem z ASD, zaangażowanie w jego rehabilitację, terapię, przyjmowane wobec dziecka postawy wychowawcze, a także reagowanie objawami zaburzeń zdrowia psychicznego czy ocena jakości życia, co sugerują wyniki badań otrzymane dotychczas (Świerczyńska, Pawłowska, 2022; Pawłowska, Świerczyńska, 2021; Bozkurt, Uysal, Düzükaya, 2019; Dąbrowska, Pisula, 2010; Łaba-Hornecka, 2021; Salas, Rodríguez, Urbieto, Cuadrado, 2017; Benson, 2014; Carter, Martínez-Pedraza, Gray, 2009; Dardas, Ahmad, 2015; Rayan, Ahmad, 2017). Uwzględnienie różnic w zakresie typów osobowości i temperamentu rodziców wychowujących dzieci z ASD oraz związanych z nimi preferowanych stylów i sposobów radzenia sobie ze stresem może pomóc w doborze oddziaływań lepiej odpowiadających na ich potrzeby, dostosowanych do indywidualnych trudności i problemów.

Wnioski

1. Cechy osobowości badanych kobiet: nasiloną introwersja, nieśmiałość i neurotyczność, łączą się istotnie z preferowaniem stylu radzenia sobie ze stresem skoncentrowanym na emocjach.

2. Cechy temperamentu badanych kobiet: tendencja do reagowania niezadowolaniem, złością, agresją, czyli negatywna emocjonalność, łączy się ze stylem radzenia sobie ze stresem skoncentrowanym na emocjach oraz na unikaniu.

3. Kobiety z typem osobowości introwertywnym/niestabilnym emocjonalnie/z negatywną emocjonalnością istotnie częściej niż kobiety z typem osobowości ekstrawertywnym/stabilnym emocjonalnie/z pozytywną emocjonalnością stosują w sytuacji stresu styl skoncentrowany na emocjach.

Bibliografia

- Amalia, P. M., Kumalasari, D. (2019). Openness to experience, conscientiousness, extraversion, agreeableness, neuroticism: Manakah yang Terkait dengan Mindful Parenting? [Otwartość na doświadczenie, Sumienność, Ekstrawersja, Ugodowość, Neurotyczność. Świadome rodzicielstwo?]. *Jurnal Psikologi Ilmiah*, 11(2), 158–167. DOI: 10.15294/intuisi.v11i2.22569.
- Banasiak, A. (2017). Stres rodzicielski matek dzieci z autyzmem. *Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej*, 19, 115–132. DOI: 10.14746/ikps.2017.19.07.
- Barroso, N. E., Mendez, L., Graziano, P. A., Bagner, D. M. (2018). Parenting stress through the lens of different clinical groups: A systematic review & meta-analysis [Stres rodzicielski przez pryzmat różnych grup klinicznych: przegląd systematyczny i metaanaliza]. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 46(3), 449–461. DOI: 10.1007/s10802-017-0313-6.
- Batool, S. S., Khurshid, S. (2015). Factors associated with stress among parents of children with autism [Czynniki związane ze stresem u rodziców dzieci z autyzmem]. *Journal of the College of Physicians and Surgeons Pakistan*, 25(10), 752–756. DOI: 10.2015/JCPSP.752756.
- Baxter, C., Cummins, R. A., Yiolitis, L. (2000). Parental stress attributed to family members with and without disability: A longitudinal study [Stres rodzicielski przypisywany członkom rodziny z i bez niepełnosprawności: Studium podłużne]. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 25(2), 105–118. DOI: 10.1080/13269780050033526.
- Benson, P. R. (2014). Coping and psychological adjustment among mothers of children with ASD: an accelerated longitudinal study [Radzenie sobie i dostosowanie psychologiczne u matek dzieci z zaburzeniami ze spektrum autyzmu: przyspieszone badanie podłużne]. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 44(8), 1793–1807. DOI: 10.1007/s10803-014-2079-9.
- Bozkurt, G., Uysal, G., Düzkeya, D. S. (2019). Examination of care burden and stress coping styles of parents of children with autism spectrum disorder [Badanie obciążenia opiekuńczego i sposoby radzenia sobie ze stresem u rodziców dzieci z zaburzeniem ze spektrum autyzmu]. *Journal of Pediatric Nursing*, 47, 142–147. DOI: 10.1016/j.pedn.2019.05.005.
- Carter, A. S., Martínez-Pedraza, F. de L., Gray, S. A. (2009). Stability and individual change in depressive symptoms among mothers raising young children with ASD: maternal and child correlates [Stabilność i indywidualna zmiana objawów depresji u matek wychowujących małe dzieci z zaburzeniem ze spektrum autyzmu: korelacje między matką a dzieckiem]. *Journal of Clinical Psychology*, 65(12), 1270–1280. DOI: 10.1002/jclp.20634.

- Chi, T., Hinshaw, S. (2002). Mother-child relationships of children with ADHD: The role of maternal depressive symptoms and depression-related distortions [Relacje matka-dziecko u dzieci z ADHD: Rola objawów depresji u matki i związanych z depresją zniekształceń]. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30(4), 387–400. DOI: 10.1023/a:1015770025043.
- Craig, F., Operto, F. F., De Giacomo, A., Margari, L., Frolli, A., Conson, M., Ivagnes, S., Monaco, M., Margari, F. (2016). Parenting stress among parents of children with Neurodevelopmental Disorders [Stres rodzicielski wśród rodziców dzieci z zaburzeniami neurorozwojowymi]. *Psychiatry Research*, 242, 121–129. DOI: 10.1016/j.psychres.2016.05.016.
- Dąbrowska, A., Pisula, E. (2010). Parenting stress and coping styles in mothers and fathers of pre-school children with autism and Down syndrome [Stres rodzicielski i style radzenia sobie u matek i ojców przedszkolnych dzieci z autyzmem i zespołem Downa]. *Journal of Intellectual Disability Research*, 54(3), 266–280. DOI: 10.1111/j.1365-2788.2010.01258.x.
- Dardas, L. A., Ahmad, M. M. (2015). Coping strategies as mediators and moderators between stress and quality of life among parents of children with autistic disorder [Strategie radzenia sobie jako mediatory i moderatory między stresem a jakością życia u rodziców dzieci z zaburzeniem autystycznym]. *Stress and Health: Journal of the International Society for the Investigation of Stress*, 31(1), 5–12. DOI: 10.1002/smi.2513.
- Daulay, N., Ramdhani, N., Hadjam, N. R. (2020). Validity and reliability of parenting stress construct among mothers of children with autistic spectrum disorder [Prawidłowość i rzetelność konstruktów stresu rodzicielskiego wśród matek dzieci z zaburzeniem ze spektrum autyzmu]. *Jurnal Psikologi*, 47(1), 1–17. DOI: 10.22146/jpsi.43744.
- Dudek, M. (2017). Radzenie sobie ze stresem rodziców dzieci z autyzmem. *Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej*, 19, 133–152. DOI: 10.14746/ikps.2017.19.08.
- Efstratopoulou, M., Sofologi, M., Giannoglou, S., Bonti, E. (2022). Parental stress and children's self-regulation problems in families with children with autism spectrum disorder (ASD) [Stres rodzicielski a problemy z samoregulacją u dzieci w rodzinach z dziećmi z zaburzeniem ze spektrum autyzmu (ASD)]. *Journal of Intelligence*, 10(1), 4. DOI: 10.3390/jintelligence10010004.
- Enea, V., Rusu D. M. (2020). Raising a child with autism spectrum disorder: A systematic review of the literature investigating parenting stress [Wychowywanie dziecka z zaburzeniem ze spektrum autyzmu: Systematyczny przegląd literatury badający stres rodzicielski]. *Journal of Mental Health Research in Intellectual Disabilities*, 13(4), 283–321. DOI: 10.1080/19315864.2020.1822962.

- Giovagnoli, G., Postorino, V., Fatta, L. M., Sanges, V., De Peppo, L., Vassena, L., De Rose, P., Vicari, S., Mazzone, L. (2015). Behavioral and emotional profile and parental stress in preschool children with autism spectrum disorder [Profil zachowania i profil emocjonalny oraz stres rodzicielski u dzieci w wieku przedszkolnym z zaburzeniami spektrum autyzmu]. *Research in Developmental Disabilities*, 45–46, 411–421. DOI: 10.1016/j.ridd.2015.08.006.
- Harsiwi, E., Widyorini, E., Roswita, M. (2021). Relationship in mother's personality with healthy behavior in autistic children with carering mediation in the time of the COVID-19 pandemic [Relacja między osobowością matki a zdrowym zachowaniem u dzieci z zaburzeniem ze spektrum autyzmu, z mediacją opiekunczą w czasie pandemii COVID-19]. *Biopsikososial: Jurnal Ilmiah Psikologi Fakultas Psikologi Universitas Mercubuana Jakarta*, 5(1), 379–393. DOI: 10.22441/biopsikososial.v5i1.14566.
- Hastings, R. P., Kovshoff, H., Brown, T., Ward, N. J., Espinosa, F., Remington, B. (2005). Coping strategies in mothers and fathers of preschool and school-age children with autism [Strategie radzenia sobie u matek i ojców dzieci w wieku przedszkolnym i szkolnym z autyzmem]. *Autism: The International Journal of Research and Practice*, 9(4), 377–391. DOI: 10.1177/1362361305056078.
- Hastings, R. P., Taunt, H. M. (2002). Positive perceptions in families of children with developmental disabilities [Pozytywne postrzeganie w rodzinach dzieci z niepełnosprawnościami rozwojowymi]. *American Journal on Mental Retardation*, 107(2), 116–127. DOI: 10.1352/0895-8017(2002)107<0116:PPIFOC>2.0.CO;2.
- Ilias, K., Cornish, K., Kummar, A. S., Park, M. S., Golden, K. J. (2018). Parenting stress and resilience in parents of children with autism spectrum disorder (ASD) in Southeast Asia: A systematic review [Stres związany z rodzicielstwem i odporność rodziców dzieci z zaburzeniem spektrum autyzmu (ASD) w Azji Południowo-Wschodniej: Przegląd systematyczny]. *Frontiers in Psychology*, 9(9), 280. DOI: 10.3389/fpsyg.2018.00280.
- Kiami, S. R., Goodgold, S. (2017). Support needs and coping strategies as predictors of stress level among mothers of children with autism spectrum disorder [Potrzeby wsparcia i strategie radzenia sobie jako predyktory poziomu stresu u matek dzieci z zaburzeniami spektrum autyzmu]. *Autism Research and Treatment*, 2, 1–10. DOI: 10.1155/2017/8685950.
- Kobosko, J., Fludra, M., Śliwa, L., Ganc, M., Jedrzejczak, W., Skoczyła, A., Skarżyński, H. (2022). Self-perceived stress and the personality of mothers of children with central auditory processing disorders – Differences from mothers of typically developing children [Postrzegany subiektywnie stres a osobowość matek dzieci z centralnymi zaburzeniami przetwarzania słuchowego – Różnice w porównaniu

- z matkami dzieci o prawidłowym rozwoju]. *Journal of Pediatric Nursing*, 63, e58–e63. DOI: 10.1016/j.pedn.2021.10.012.
- Lazarus, R. S. (1986). Paradygmat stresu i radzenia sobie. *Nowiny Psychologiczne*, 3–4, 2–39.
- Lee, J., Chiang, H. M. (2018). Parenting stress in South Korean mothers of adolescent children with autism spectrum disorder [Stres związany z rodzicielstwem u południowokoreańskich matek nastolatków z zaburzeniem ze spektrum autyzmu]. *International Journal of Developmental Disabilities*, 64(2), 120–127. DOI: 10.1080/20473869.2017.1279843.
- Łaba-Hornecka, A. (2021). Styles and strategies of coping in difficult situations and life satisfaction of mothers and fathers of children with autism spectrum disorder [Style i strategie radzenia sobie w trudnych sytuacjach a satysfakcja z życia matek i ojców dzieci z zaburzeniem ze spektrum autyzmu]. *Man Disability Society*, 52(2), 41–59.
- McCrae, R. R., Costa, P. T. (2008). The five-factor theory of personality [Teoria pięciu czynników osobowości]. W: O. P. John, R. W. Robins, L. A. Pervin (red.), *Handbook of personality: Theory and research* (ss. 159–181). New York: Guilford Press.
- McStay, R. L., Dissanayake, C., Scheeren, A., Koot, H. M., Begeer, S. (2014). Parenting stress and autism: The role of age, autism severity, quality of life and problem behaviour of children and adolescents with autism [Stres związany z rodzicielstwem a autyzm: rola wieku, nasilenia autyzmu, jakości życia oraz zachowań problematycznych u dzieci i młodzieży z autyzmem]. *Autism: The International Journal of Research and Practice*, 18(5), 502–510. DOI: 10.1177/1362361313485163.
- McWilliams, L. A., Cox, B. J., Enns, M. W. (2003). Use of coping inventory for stressful situations, in a clinically depressed sample: Factor structure, personality correlates, and prediction of distress [Wykorzystanie kwestionariusza radzenia sobie w sytuacjach stresujących w próbie osób klinicznie zdepresjonowanych: struktura czynnikowa, korelaty osobowościowe i predykcja dystresu]. *Journal of Clinical Psychology*, 59, 423–437. DOI: 10.1002/jclp.10080.
- Ogińska-Bulik, N., Juczyński, Z. (2010). *Osobowość: stres a zdrowie*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Oniszczenko, W. (1997). *Kwestionariusz Temperamentu EAS Arnolda H. Bussa i Roberta Plomina: Wersje dla dorosłych i dla dzieci: Adaptacja polska*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Ooi, K. L., Ong, Y. S., Jacob, S. A., Khan, T. M. (2016). A meta-synthesis on parenting a child with autism [Metaanalizy na temat rodzicielstwa dziecka z zaburzeniami spektrum autyzmu]. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, 5(12), 745–762. DOI: 10.2147/NDT.S100634.
- Pawłowska, B., Świerczyńska, J. (2021). Correlation between the assessment of family relations and psychological factors in mothers of children diagnosed with autism

- and Asperger's syndrome [Zależności między oceną relacji w rodzinie a oceną funkcjonowania dziecka i czynnikami psychologicznymi u matek dzieci z diagnozą autyzmu i zespołu Aspergera]. *Current Problems of Psychiatry*, 22(4), 270–283. DOI: 10.2478/cpp-2021-0019.
- Rayan, A., Ahmad, M. (2017). Effectiveness of mindfulness-based intervention on perceived stress, anxiety, and depression among parents of children with autism spectrum disorder [Skuteczność interwencji opartej na rozwadze w zmniejszeniu postrzeganego stresu, lęku i depresji u rodziców dzieci ze spektrum zaburzeń autystycznych]. *Mindfulness*, 8(3), 677–690. DOI: 10.1007/s12671-016-0595-8.
- Rivard, M., Terroux, A., Parent-Boursier, C., Mercier, C. (2014). Determinants of stress in parents of children with autism spectrum disorders [Czynniki determinujące stres u rodziców dzieci ze spektrum zaburzeń autystycznych]. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 44(7), 1609–1620. DOI: 10.1007/s10803-013-2028-z.
- Salas, L. B., Rodríguez, Y. V., Urbieto, T. C., Cuadrado, E. (2017). The role of coping strategies and self-efficacy as predictors of life satisfaction in a sample of parents of children with autism spectrum disorder [Rola strategii radzenia sobie i poczucia własnej skuteczności jako predyktorów satysfakcji z życia w próbie rodziców dzieci ze spektrum zaburzeń autystycznych]. *Psicothema*, 29(1), 55–60. DOI: 10.7334/psicothema2016.96.
- Sekułowicz, M., Kaczmarek, E. (2014). Ścieżki radzenia sobie matek dzieci z autyzmem: Pomiędzy wypaleniem a prężnością. *Niepelnosprawność*, 13, 9–23.
- Shepherd, D., Landon, J., Taylor, S., Goedeke, S. (2018). Coping and care-related stress in parents of a child with autism spectrum disorder [Radzenie sobie i stres związany z opieką u rodziców dziecka ze spektrum zaburzeń autystycznych]. *Anxiety, Stress, and Coping*, 31(3), 277–290. DOI: 10.1080/10615806.2018.1442614.
- Sim, A., Vaz, S., Cordier, R., Joosten, A., Parsons, D., Smith, C., Falkmer, T. (2018). Factors associated with stress in families of children with autism spectrum disorder [Czynniki związane ze stresem w rodzinach dzieci ze spektrum zaburzeń autystycznych]. *Developmental Neurorehabilitation*, 21(3), 155–165. DOI: 10.1080/17518423.2017.1326185.
- Smith, C. L., Spinrad, T. L., Eisenberg, N., Gaertner, B. M., Popp, T. K., Maxon, E. (2007). Maternal personality: Longitudinal associations to parenting behavior and maternal emotional expressions toward toddlers [Osobowość matki: Długotrwałe związki z zachowaniami rodzicielskimi i wyrażanymi emocjami matki wobec niemowląt]. *Parenting: Science and Practice*, 7(3), 305–329. DOI: 10.1080/15295190701498710.
- Sorokowska, A., Słowińska, A., Zbieg, A., Sorokowski, P. (2014). *Polska adaptacja testu Ten Item Personality Inventory (TIPI) – TIPI-PL – wersja standardowa i internetowa*. Wrocław: WrocLab, Instytut Psychologii, Uniwersytet Wrocławski.

- Statistica Pl: (Wersja polska): Poradnik użytkownika* (1997). Kraków: StatSoft Polska.
- Strauss, K., Servadio, M., Valeri, G., Casula, L., Vicari, S., Fava, L. (2022). Association between child behavioural problems and parenting stress in autism spectrum disorders: The role of parenting self-efficacy [Związek między problemami behawioralnymi dziecka a stresem rodzicielskim w spektrum zaburzeń autystycznych: rola sprawczości rodzicielskiej]. *International Journal of Developmental Disabilities*, 1–10. DOI: 10.1080/20473869.2022.2052417.
- Strelau, J. (1996). Temperament a stres: Temperament jako czynnik moderujący stresory, stan i skutki stresu oraz radzenie sobie ze stresem. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w sytuacji stresu: Problemy teoretyczne i metodologiczne* (ss. 88–132). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Świerczyńska, J., Pawłowska, B. (2022). Coping with stress of mothers of children with disorders belonging to autism spectrum [Radzenie sobie ze stresem u matek dzieci z zaburzeniami ze spektrum autyzmu]. *Current Problems of Psychiatry*, 23(1), 1–12. DOI: 10.2478/cpp-2022-0001.
- Tehee, E., Honan, R., Hevey, D. (2009). Factors contributing to stress in parents of individuals with autistic spectrum disorders [Czynniki przyczyniające się do stresu u rodziców osób z zaburzeniami ze spektrum autyzmu]. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 22(1), 34–42. DOI: 10.1111/j.1468-3148.2008.00437.x.
- Watson, S. L., Coons, K. D., Hayes, S. A. (2013). Autism spectrum disorder and fetal alcohol spectrum disorder: Part I: A comparison of parenting stress [Zaburzenia spektrum autyzmu a spektrum płodowych zaburzeń alkoholowych: Część I: Porównanie stresu rodzicielskiego]. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 38(2), 95–104. DOI: 10.3109/13668250.2013.788136.
- Xue, J., Ooh, J., Magiati, I. (2014). Family functioning in Asian families raising children with autism spectrum disorders: The role of capabilities and positive meanings [Funkcjonowanie rodzin w azjatyckich rodzinach wychowujących dzieci z zaburzeniami ze spektrum autyzmu: rola zdolności i pozytywnych znaczeń]. *Journal of Intellectual Disability Research*, 58(5), 406–420. DOI: 10.1111/jir.12034.